IV PETRUS II PHALESIUS EN HET MADRIGAAL: DE KRACHTLIJNEN VAN ZIJN STRATEGIE (1583–93)

HENRI VANHULST

Alhoewel de Italiaanse vocale profane muziek in de Nederlanden pas vanaf de laatste twee decennia van de zestiende eeuw in Antwerpen wordt gedrukt, is het nuttig te herinneren aan de eerste sporen van Italiaanse componisten in het aanbod van Petrus I Phalesius (ca. 1510–ca. 1576), zij het van werken voor luit. Hij is sinds 1541 actief in Leuven als boekhandelaar en af en toe ook als uitgever.[1] Vier jaar later begint hij met de publicatie van meerstemmige muziek en zijn aanbod is ongetwijfeld origineel: in tegenstelling tot Tielman Susato in Antwerpen en de muziekuitgevers buiten de Nederlanden, die zich zo niet uitsluitend maar zeker hoofdzakelijk toeleggen op het vocale repertoire, beperkt hij zich de eerste jaren tot het instrumentale. Hij laat vijf boeken luitmuziek drukken bij meerdere stadsgenoten, alhoewel hij blijkbaar zelf eigenaar is van het typografisch materiaal dat telkens wordt gebruikt.[2] Belangrijker nog dan het internationaal karakter van het aanbod zijn de luitisten die

1 Vanhulst, *Catalogue*.

2 RISM 1545[21] (*Des chansons… livre premier*; gewijzigde heruitgaven: 1547[19], 1547[20] en 1549[38]), 1546[20] en 1546[21] (*Des chansons… livre deuxième*), 1546[28] (*Carminum… liber iiii*), 1547[23], 1547[24] en T 380–81 (*Des chansons… livre troixiesme…*). Het vijfde boek, *Des chansons… livre cinquiesme*, ontbreekt in RISM (exemplaar PL-Kj). Zie Vanhulst, *Catalogue*, nrs. 1–7. Facsimile-uitgaven: Vanhulst (ed.), *Des chansons reduictz en tabulature* en Vanhulst (ed.), *Des chansons gaillardes paduanes et motetz réduitz en tabulature*.

vermeld staan op sommige titelpagina's: Francesco da Milano en Pietro Paolo Borrono voor het vierde boek in 1546, Pietro Teghi voor het derde in 1547, en opnieuw da Milano – samen met Antonio Rota en Giovanni Maria da Crema – voor het vijfde in hetzelfde jaar. Phalesius vindt het nuttig die Italianen te citeren, niet alleen omdat zij, als auteur van fantasia's en dansen of als bewerker van vocale composities, verantwoordelijk zijn voor een belangrijk deel van de inhoud, maar ongetwijfeld ook omdat hun namen een zekere weerklank hebben. Sommige publicaties oogsten nochtans minder succes dan verwacht en in 1573 resten de uitgever zoveel exemplaren van het derde en het vierde boek dat hij beslist de eerste en de laatste katern opnieuw te drukken om de oorspronkelijke te vervangen en zo de illusie te wekken van een "nieuwe" uitgave.[3] Het spreekt ook voor zich dat de werken van Italiaanse luitisten eerst uitgegeven zijn in Venetië, alhoewel dit niet het geval lijkt voor Teghi. Aangezien Phalesius pas in 1545 als uitgever begint, staat hij wellicht niet alleen in voor de keuze uit Venetiaanse luitboeken, maar is hij ook verantwoordelijk voor de omzetting van de Italiaanse tabulatuur – met cijfers en de hoogste snaar onderaan – in de Franse – met letters en de hoogste snaar bovenaan. Zijn interesse voor Italiaanse luitmuziek blijkt zelfs een constante in zijn repertoire: in 1564 brengt hij een bundel met dansen voor drie luiten van Giovanni Pacolini (Pacoloni) op de markt,[4] waarvoor Fredericus Viaera een vierde partij voor cister schrijft.[5] Of Viaera, over wie men alleen weet dat hij een Fries was, ook de Italiaanse luittabulatuur heeft omgezet in de Franse blijft een open vraag, maar er staan heel wat fouten in de uitgave. Ook de naam van Raphael Viola hoort thuis in het lijstje van de Italiaanse luitisten, maar deze musicus is volledig onbekend en zijn *Carminum pro testudinis liber* uit 1575 is daarenboven niet bewaard.[6]

Vocale muziek op Italiaanse teksten is weinig aanwezig in de Leuvense productie. Tot 1560 geeft Phalesius alleen werken uit van lokale componisten en als hij nadien zijn aanbod uitbreidt naar componisten uit de Nederlanden die elders werken, blijft zijn profaan repertoire

3 RISM 1573^{23}, 1573^{26} en T 382. Vanhulst, *Catalogue*, nrs. 167–68.
4 RISM P 42.
5 RISM 1564^{21}.
6 Göhler, *Verzeichnis*, part 1, No. 992.

beperkt tot het Franse chanson. Zo zal hij in 1561 alleen de motetten uit Adriaen Willaerts' *Musica nova* herdrukken,[7] maar niet de madrigalen uit deze bundel die twee jaar eerder bij Antonio Gardano verschenen was.[8] Dankzij Orlando di Lasso komt er vanaf 1560 een langzame kentering in het Leuvense vocale repertoire, want in zijn chansonbundels komt af en toe een madrigaal voor, soms ook van een andere componist. *Chansons et madrigales* van Jean de Castro uit 1570 is zeker een mijlpaal, niet alleen omdat de titelpagina de twee genres vermeldt, maar vooral omdat de meerderheid van de composities een Italiaanse tekst heeft.[9]

Petrus II Phalesius (ca. 1540–1629) verplaatst het familiebedrijf naar Antwerpen en herneemt er in 1582 zijn activiteit als muziekuitgever, die zal duren tot in het jaar van zijn overlijden. Over zijn muzikale vaardigheden weten we weinig, tenzij dat hij in 1623 in de opdracht van Leonardus Nervius' *Cantiones sacrae… octo vocum* schrijft dat hij rond 1560 "avoir servy et enseigné l'art de toucher les Instrumens" ("heeft gediend en de kunst van instrumenten te bespelen heeft onderwezen") aan Charles de Croÿ.[10] Dat hij Italiaans kent lijdt geen twijfel, want zijn repertoire van profane muziek, waaraan hij duidelijk meer aandacht besteedt dan aan het religieuze, is bijna volledig gewijd aan het madrigaal en aanverwante genres.[11] De breuk met het Leuvense aanbod is ongeveer totaal en Lasso en de Castro zijn eigenlijk de enige componisten die worden meegenomen. Het is daarom weinig verwonderlijk dat de productie in 1582 begint met het *Libro de villanelle, moresche et altri canzoni* van eerstgenoemde.[12] Deze uitgave is om een andere reden toch een uitzondering in het Antwerpse repertoire: Lasso is immers de enige componist uit die periode die zelf kan beslissen wie zijn werken uitgeeft.[13] Zoals voor zijn chansons, opteert hij voor zijn *Libro de villanelle* voor Le Roy & Ballard in Parijs[14] en belast hij Phalesius met een volledig identieke heruitgave. Voor deze laatste blijft Lasso in het domein van de profane muziek echter een componist van chansons, zoals blijkt uit de *Fleur des chansons* uit 1592, waarin de uitgever een ruime keuze uit diens composities op bijna

7 RISM W 1128.
8 RISM W 1126.
9 RISM C 1469.
10 *Antwerpse muziekdrukken*, 78.
11 Zie Forney, "Antwerp's Role" en Hoekstra, "The Reception and Cultivation" voor een overzicht, en Lewis Hammond, "Selling the Madrigal" voor de anthologieën van 1583–91.
12 RISM L 941.
13 Zie Vanhulst, "Lassus et ses éditeurs".
14 RISM L 930.

uitsluitend Franse gedichten bijeenbrengt.[15] Phalesius drukt het *Libro de villanelle* omdat Lasso, eerder dan hijzelf, het wil.

De nieuwe aanpak impliceert dat Phalesius niet langer hoofdzakelijk originele werken op de markt brengt, maar muziek gaat drukken die reeds in Venetië of, uitzonderlijk, in een andere Italiaanse stad is verschenen. Of dat met de toestemming van de oorspronkelijke uitgever gebeurt, is meer dan twijfelachtig en als dit niet het geval is, lijkt Phalesius' project naar hedendaagse normen laakbaar. Vergeten we echter niet dat in zijn tijd elke verordening alleen rechtsgeldig was binnen het territorium waarover de wetgever autoriteit had, zodat een uitgever zich daarbuiten onmogelijk tegen namakers kon beschermen. Anderzijds impliceert het plan van Phalesius dat Italiaanse drukken ongetwijfeld vrij moeilijk te vinden zijn in de Nederlanden – en wellicht evenmin in de omliggende gebieden – en dat hij in 1582 reeds over een ruime collectie Venetiaanse muziekuitgaven beschikt. Niemand weet hoe en waar hij ze heeft verkregen, maar we zullen zien dat ze voortdurend aangroeit. De anthologieën samengesteld door hemzelf of door lokale componisten, zijn het belangrijkste deel van Phalesius' productie tijdens het eerste decennium van zijn activiteit in Antwerpen en komen daarom eerst aan bod.

IV.1 DE DOOR OF VOOR PHALESIUS SAMENGESTELDE ANTHOLOGIEËN

Musica diuina (1583)

Phalesius is zelf verantwoordelijk voor de inhoud van een eerste verzameling "excellenti madrigali": de *Musica divina di XIX autori illustri* uit 1583.[16] Probeert hij de indruk te geven dat hij de componist is van het eerste nummer, *Fra l'altre virtu*, dat anoniem verschijnt en in de inhoudstafel ontbreekt, maar ongetwijfeld voor de bundel gecomponeerd is? Het bejubelt immers Giovanni Battista di Bartolamei, een "gioiliere" ("juwelier"), aan wie hij de bundel opdraagt. De eerste heruitgave schrijft het werk toe aan Andreas Pevernage (1542/43–91),[17] die dus van in het begin meewerkt aan het project. Dat Petrus II Phalesius voor die componist opteert, is opmerkelijk, want noch hij, noch zijn vader hebben ooit diens muziek uitgegeven. Pevernage's *Cantiones aliquot sacrae*, een

15 RISM 1592[9] en L/LL 1002.
16 RISM 1583[15].
17 RISM 1588[16].

bundel motetten aangevuld met “elogia nonnulla” (“enkele lofzangen”), werden in 1578 door Jean Bogard in Douai op de markt gebracht,[18] en tussen 1589 en 1592 zal Plantin zijn chansons in vier afleveringen uitgeven.[19] De samenwerking met Phalesius schijnt dus eerder toevallig en is misschien te verklaren door het feit dat Pevernage het in 1583 professioneel moeilijk heeft ten gevolge van de conflicten tussen katholieken en protestanten.[20]

De identificatie van de als “incerto” (“onzeker”) aangeduide werken brengt het aantal componisten op zevenentwintig en het is meer dan verwonderlijk dat Phalesius de auteur niet kent van Luca Marenzio’s *Liquide perle* – maar de heruitgave van 1588 zet dit recht – en dat hij Jacques Arcadelts *Da bei rami* en Sessa d’Aranda’s *Quando da gl’occhi* toeschrijft aan Philippe de Monte. *Musica divina* brengt zevenenvijftig werken – Phalesius telt er één meer omdat hij Giovanni Pierluigi da Palestrina’s *Ogni loco* en zijn “seconda parte”, *Poscia*, als twee nummers beschouwt. *Io mi son* van Domenico Ferrabosco, *Con lei fuss’io*, hier toegeschreven aan Jacques du Pont, en *Gionto m’ha amor* van Giovanni Domenico da Nola, zijn de enige composities die reeds in Leuven waren uitgegeven in het door Jean de Castro samengestelde *Livre de meslanges* van 1575 en dus een eerder blijvend succes kennen.[21]

De componisten van lokale origine die buiten de Nederlanden werken, leveren een klein derde van het repertoire: de Monte, bij vader Phalesius bijna uitsluitend een auteur van chansons, is aanwezig met zeven werken, waarvan *Alma ben nata* nog onuitgegeven lijkt. Hetzelfde aantal geldt voor Giovanni de Macque,[22] misschien niet toevallig een leerling van de Monte. Al de werken komen uit zijn *Madrigali* van 1579 en Phalesius behoudt soms zelfs de oorspronkelijke volgorde van de composities. Alhoewel zijn naam reeds in Leuvense drukken voorkomt, krijgt Cipriano de Rore veel minder aandacht, zoals ook het geval is voor Giaches de Wert: *Anchor che col partire* van de eerste en *Cara la vita mia* van de andere zijn geen recente composities, maar genieten een duurzaam succes.

18 RISM P 1669. Over de activiteiten van de drie generaties van de familie Bogard, zie Persoons, “Johannes I Bogardus” en Vanhulst, “The Music”.
19 RISM P/PP 1670–73. Zie Stellfeld, *Bibliographie*, 109–36, voor de beschrijving van de inhoud en de details over de verkoop.
20 Bouckaert, “Andreas Pevernage”, 167–68.
21 RISM 1575[4].
22 Zie Deutsch, “‘Per l’harmonia’”.

Phalesius' keuze is meer gericht op het repertoire van de jongere generatie, verschenen tijdens de twee laatste decennia. Heeft hij daarom *Da bei rami* van Jacques Arcadelt, dat uit 1542 dateert – het oudste werk in de bundel! – willen "verjongen" door het toe te schrijven aan de Monte? Dat Lasso slechts twee keer wordt vermeld is niet verwonderlijk, want zijn naam is geassocieerd met "Einzeldrucke" – uitgaven met werken van één componist – en andere repertoires. Dat *Musica divina* eigenlijk begint met zijn nog onuitgegeven *Poi che'l mio largo pianto* is een duidelijke aanwijzing van contact tussen de componist en Phalesius. In de bundel vindt men ook de zesstemmige versie van de Monte op hetzelfde gedicht van Petrarca, zij het met varianten.

Noé Faignient, die rond 1578 in Antwerpen overleden was, wordt in *Musica divina* als enige lokale musicus geciteerd. Dit bewijst hoe weinig de Italiaanse genres tot dan toe de componisten actief in de Nederlanden interesseerden. Faignient had reeds madrigalen ingelast in een verzameling uit 1568 met allerlei profane werken en motetten, verschenen in Antwerpen bij de weduwe van Jan Laet,[23] en Petrus I Phalesius publiceerde meerdere van zijn chansons en Vlaamse liederen.[24] Samen met *Par mi veder la bella*, een madrigaal uit 1568, verschijnt *Chi per voi* voor de eerste keer in *Musica divina*, zodat direct contact met de weduwe van de componist voor de hand ligt.

Voor het overige is de inhoud van de anthologie volledig ontleend aan Italiaanse uitgaven.[25] Zes van de zeven nummers van Giovanni Ferretti behoren tot het genre van de "canzona", waarvan Phalesius misschien vermoedt dat de kopers het gemakkelijker zullen appreciëren dan het meer ambitieuze madrigaal. Palestrina is aanwezig met vier composities van dit laatste type, al ontbreekt zijn naam bij drie ervan; interessant is ook dat ze uit evenveel bronnen komen. Alessandro Striggio krijgt dezelfde aandacht als Palestrina en één compositie van elk van hen is te vinden in dezelfde anthologie uit 1566. De drie madrigalen van Giovanni Maria Nanino zijn ontleend aan twee drukken, waarvan één ook met een compositie van Andrea Gabrieli. Betreffende de twee "canzoni alla napolitana" van Girolamo Conversi valt op dat *Musica divina* alleen het tweede deel

23 RISM F/FF 61.
24 Vanhulst, *Catalogue*, nrs. 137 en 173–74.
25 Ons onderzoek steunt op Bernstein, *Music Printing*, Lewis, *Antonio Gardano*, Lincoln, *The Italian Madrigal*, Nuovo Vogel, Vogel en Einstein, *Bibliothek*, RISM, Zappalà (ed.), *Indice dei compositori* en RePIM. De concordanties zijn systematisch geverifieerd.

van zijn *Alma guidott'amar*, namelijk *Ma se tempo*, bewaart. Stefano Felis krijgt dezelfde aandacht als Conversi, maar één van zijn madrigalen is in drie delen. Daarnaast last Phalesius in zijn anthologie ook één compositie in van, respectievelijk, Gasparo Pratoneri, Giovanni Leonardo Primavera, Sessa d'Aranda, Girolamo Vespa en Pietro Vinci. Deze eerder oudere werken suggereren een enigszins historisch georiënteerde aanpak in *Musica divina*. Anderzijds zijn Marenzio's *Liquide perle* en *Tempr' homai* van de Monte, waarvan de eerste uitgaven uit het najaar van 1580 dateren, de meest recente nummers. Ten slotte dient de vraag gesteld hoe Phalesius het nog onuitgegeven *Amor che deggio* van Fabrizio Dentice heeft verkregen. Van dit werk bestaat voor het overige alleen een versie voor solo stem en luit, geschreven door Cosimo Bottegari in het manuscript dat vandaag onder zijn naam bekend is.[26] Het madrigaal kan uit een verloren Italiaanse uitgave komen, zoals het eveneens mogelijk is dat een handgeschreven kopie vanuit Parma, waar Dentice in dienst was van de familie Farnese, gezonden is naar het hof van Alessandro Farnese, de landvoogd van de Nederlanden, in Brussel. In dit geval is de vermelding "d'Incerto" ("onzeker") in *Musica divina* echter moeilijk te verklaren.

Tabel 1 geeft een overzicht van de Italiaanse bronnen die Phalesius voor zijn anthologie kan hebben gebruikt. Het spreekt voor zich dat indien dezelfde compositie voordien meerdere keren en bij verschillende uitgevers is gepubliceerd, de concordanties naar het werk verwijzen en niet noodzakelijk naar een uitgave. Het was niet de bedoeling alle mogelijke bronnen te vermelden, maar alleen die waarmee een overeenkomst waarschijnlijk lijkt. De kans is des te groter als meerdere nummers verwijzen naar dezelfde uitgave, vooral als Phalesius hun volgorde in de bron respecteert, zetfouten overneemt of zelfs de titelpagina kopieert, zoals de gelijkenis tussen *Musica di* XIII *autori illustri*, in 1576 verschenen bij Angelo Gardano, en *Musica divina di* XIX *autori illustri* suggereert (zie Tabel 1, nr. 27). Voor publicaties die heruitgegeven zijn, kan men vermoeden dat hij de meest recente gebruikt heeft. Een correlatie met de vroege productie van Phalesius, die vanaf 1577 in Leuven als uitgever actief was, ligt immers voor de hand. De beschrijving van de bronnen volgt systematisch de gegevens van RISM; de concordanties citeren de Antwerpse uitgaven, zowel wat betreft de namen als de incipits, die ook

26 I-MOe, C 311, fol. 28^{v}.

niet worden verbeterd. Dit geeft een idee van de problemen waarmee typografen die geen Italiaans kenden, bij het zetten van teksten in die taal werden geconfronteerd. De "Einzeldrucke" zijn alfabetisch gerangschikt en de andere chronologisch.

Harmonia celeste (1583)

De tweede anthologie, *Harmonia celeste*, is samengesteld door Pevernage. In de opdracht van zijn "scielta di migliori madrigali" ("keuze van de beste madrigalen") richt hij zich op 22 oktober 1583 tot Cesare Homodei, een in Antwerpen gevestigde koopman uit Milaan, van wie hij de bewondering kent voor "quel' bel volume che Pietro Phalesio messe ultimamente in luce" ("dit mooie boek dat Petrus Phalesius onlangs heeft uitgegeven"). Hij neemt daarom *Musica divina* als model, en bij Plantin zijn de twee uitgaven respectievelijk in juni en in november voorradig tegen de prijs van 1 fl, die ook voor de twee volgende anthologieën zal gelden.[27] Aangezien het om zes stemboeken gaat met een totaal van 184 folio's, is het bedrag normaal voor een druk van Phalesius, want zijn uitgaven met minder stemboeken en van een kleinere omvang kosten ongeveer de helft minder. Een vergelijking met de prijs die Plantin voor zijn muziekuitgaven vraagt, heeft geen zin, want deze laatste brengt luxeproducten op de markt. Bovendien speelt ook de oplage een rol, waarover in het geval van de drukken van Phalesius elke informatie ontbreekt.

Pevernage beweert voornamelijk composities van de door Homodei meest geliefde componisten bijeen te brengen. Of hij ook tot die groep behoort, blijft de vraag, maar hij is wel de auteur van vijf nog onuitgegeven werken, waarvan *Cesar gentil* / *Sequita dunque* en *Quando la voce* / *Con humil atto* Homodei in bombastische verzen bejubelen. Ondanks zijn overige madrigalen – *Dolce mio foco*, *Il dolce sonno* en *Misera que faro* – blijft het genre toch een uitzondering in het œuvre van de componist die, zoals gezegd, de voorkeur zal blijven geven aan het chanson.

Alhoewel Pevernage vijftien nieuwe namen in zijn anthologie inlast, valt de sterke gelijkenis met *Musica divina* op. Buiten hemzelf is Faignient opnieuw de enige lokale figuur en zijn twee composities, *Basciami*

27 B-Amp, Archief 61, fols. 78^{r} en 143^{r}. De gegevens over de verkoop door Plantin zijn ontleend aan de onuitgegeven inventaris opgesteld door Saskia Willaert en Katrien Derde in het kader van het interuniversitair project "Jean de Castro: Opera omnia", onder leiding van Ignace Bossuyt (KU Leuven) en Henri Vanhulst (Université libre de Bruxelles).

TABEL 1. *Musica divina* concordanties met Italiaanse uitgaven. Alleen voor de uitgaven die niet in Venetië gepubliceerd zijn, wordt de stad vermeld

	BRON	CONCORDANTIES
1	Girolamo Conversi, *Primo libro de canzoni… a cinque* (G. Scotto, 1572–80; RISM C/CC 3545–48)	*Ma se tempo gia mai* *Sola, soletta i me ne*
2	Stefano Felis, *Primo libro de madrigali a sei* (Angelo Gardano, 1579; RISM F 211, 1579[5])	*Di faville d'amor* *Non so s'Amor / Anzi no ch'ombr'e /* *Cessi pur l'ombr'e*
3	Giovanni Ferretti, *Canzone alla napolitana a cinque* (G. Scotto, 1567–82; RISM F/FF 512–17)	*Come poss'io morir* *Donna crudel, tu m'hai* *Sei tanto gratiosa*
4	—, *Primo libro delle canzone alla napolitana a sei* (G. Scotto, 1573–81; RISM F 531–33)	*Corrette tutti quanti*
5	—, *Secondo libro delle canzone a sei* (erfgenaam van G. Scotto, 1575–81; RISM F 534–35)	*Ecco ch'io lass'il core* *Su, su, su, non piu*
6	Giovanni de Macque, *Madrigali a quattro… sei* (Angelo Gardano, 1579; RISM M 86)	*Amor, e'l ver, fu meco* *Di coralli e di perle* *Fra belle ninfe, in* *Il vago e lieto aspetto* *Moriro di dolor prima* *Non al suo' amante* *Sedendo in su l'arena*
7	Giovanni Piero Manenti, *Madrigali… a sei* (zonen van Antonio Gardano, 1574; RISM M 328)	*Se pensand'al partir*
8	Luca Marenzio, *Primo libro de madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1580–82; RISM M 530–31)	*Liquide perle amor*
9	Philippe de Monte, *Primo libro de' madrigali a sei* (C. Merulo, 1569 / G. Scotto, 1570–82; RISM M/MM 3339–42)	*La dolce vista a me* *Leggiadre nimfe e / Il dolc'e desiato* *Poi ch'el mio largo pianto*
10	—, *Terzo libro delli madrigali a cinque* (G. Scotto, 1570–81; RISM M/MM 3350–54)	*Ahi chi mi romp'il / Di ch'ella mossa* *Anima dove vai*
11	—, *Terzo libro de madrigali a sei* (Angelo Gardano, 1576; RISM M 3364)	*Amorosi pensieri, lagrim'amare*
12	—, *Quarto libro de madrigali a sei* (Angelo Gardano, 1580; RISM M/MM 3368)	*Tempr' homai l'ira*
13	Giovanni Maria Nanino, *Primo libro de madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1579; RISM N 26)	*Erano i capei d'or / Non era l'andar* *Morir non puo'el core*

14	Giovanni Pierluigi da Palestrina, *Primo libro de madrigali a quatro* (Rome: V. & L. Dorico, 1555 / Venetië: C. Merulo, 1568–74; RISM P 752–54)	*Gia fu chi m'hebbe cara*
15	Sessa d'Aranda, *Primo libro de madrigali a quatro* (zonen van Antonio Gardano, 1571; RISM S 2842, 1571[12])	*Quando da gli occhi del divin* (attr. Monte)
16	Alessandro Striggio, *Secondo libro de madrigali a sei* (G. Scotto, 1571–82; RISM S 6967–70)	*Alla mia dolce e vaga* *Non rumor di tamburi* *Partirò dunque e per che*
17	Girolamo Vespa, *Secondo libro de madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1576; RISM V 1319)	*Ditemi, o diva mia, non*
18	Pietro Vinci, *Terzo libro de madrigali a cinque* (G. Scotto, 1571–79; RISM V 1675–76)	*Sappi, signor, che Lidia son io*
19	Giaches de Wert, *Primo libro de madrigali a cinque* (G. Scotto, 1558–61; RISM W 855–56)	*Cara la vita mia* / *Poi che con gl'occhi*
20	Perissone Cambio, *Primo libro de madrigali a quatro* (Antonio Gardano, 1547–82; RISM 1547[14], R/RR 2511). Cf. Lewis, *Antonio Gardano*, vol. 1, 561, voor een meer volledige lijst	Cypriano de Rore, *Anchor che col partire*
21	*Primo libro d'i madrigali di diversi… quatuor* (Antonio Gardano, 1542; RISM 1542[17]. Cf. Lewis, *Antonio Gardano*, vol. 1, 353–57 voor de heruitgaven	Philippe de Monte [= Arcadelt], *Da bei rami scendea* [Domenico] Ferabosco, *Io mi son*
22	*Secondo libro delle muse a cinque* (Antonio Gardano, 1559 / G. Scotto, 1561; RISM 1559[16], 1561[9])	[Palestrina], *Ogni loco mi porge* / *Poscia che per*
23	*Terzo libro delle muse a quattro* (Rome: A. Barré, 1562 / Venetië: F. Rampazetto, 1563; RISM 1562[7], 1563[9])	[Palestrina], *Qual piu crudel martire*
24	*Il desiderio, secondo libro… a cinque* (G. Scotto, 1566; RISM 1566[3])	Giannetto Palestina, *Festiva' i colli* / *Cosi le chiome* Alessandro Striggio, *Chi fara fed'al cielo*
25	*Primo libro… a quattro… il desiderio* (G. Scotto, 1566; RISM 1566[2])	[Gasparo Pratoneri, *bijgenaamd* Spirito da Reggio], *Dolce contrade, o chiusi* [Giovanni Leonardo Primavera], *Amor, quando m'invia*
26	*Secondo libro delle fiamme… a cinque et sei* (G. Scotto, 1567–70; RISM 1567[13], 1570[14])	Gio. Ferretti, *Questa fera gentil*
27	*Musica di XIII autori… cinque* (Angelo Gardano, 1576; RISM 1576[5])	Andrea Gabrieli, *Caro dolce ben mio* Gi. Maria Nanino, *Scoprirò l'ardor mio* / *Se voi set'il mio*
28	*Corona di madrigali a sei* (erfgenaam van G. Scotto, 1579; RISM 1579[2])	Orlando Lasso, *Di pensier in pensier*

en *Questi ch'inditio*, onuitgegeven. Lasso, de Macque, de Monte en de Wert blijven de vertegenwoordigers van de lokale musici die buiten de Nederlanden werken, maar hun composities komen niet altijd uit dezelfde bronnen als in *Musica divina*. Voor de kapelmeester van de hertog van Beieren is dit wel het geval voor *S'io esca.* Of Lasso's *Per pianto* uit een Italiaanse bron komt en niet uit zijn zogenaamde "opus I", een uitgave van Tielman Susato uit 1555,[28] is onmogelijk te bepalen. Omdat Pevernage de geïtalianiseerde versie van de – voor één keer – volledige naam van de componist wel citeert, is het madrigaal toch in Tabel 2 opgenomen. Anderzijds is Lasso's *Appariran per me* reeds te vinden in Jean de Castro's in Leuven gedrukt *Livre de meslanges*.[29] De Monte's *Per divina bellezza* was ook reeds bij Petrus I Phalesius verschenen,[30] terwijl zijn *Io son si vago* een primeur is. Deze componist heeft in *Harmonia celeste* een even grote plaats als in *Musica divina,* daar waar de Macque nu veel minder aandacht krijgt en de Wert het opnieuw moet stellen met één nummer. Onder de negen Italianen die in beide anthologieën aanwezig zijn, is er voor Conversi en Vespa een totale overeenkomst betreffende de door Phalesius en Pevernage gebruikte bron. Dit is ook het geval voor *Ahi chi mi* en *Al vostro dolce* van Felis, terwijl zijn twee andere werken in 1582 of 1583 – *Da l'Arcadia* is het meest recente nummer – in Italië zijn verschenen. Aangezien alle composities van Ferretti, Gabrieli, Marenzio, Nanino en Palestrina ook uit publicaties uit dezelfde periode komen, geeft Pevernage een meer actueel tintje aan zijn *Harmonia celeste.* De aanwezigheid van het expliciet erotisch geladen *Tirsi morir volea* is vrij verwonderlijk voor de productie van Phalesius.[31] Dat dit madrigaal in alle heruitgaven voorkomt, bevestigt het vermoeden dat de censuur in de eerste plaats op zoek was naar teksten die in strijd waren met de katholieke leer, want anders zou het chanson *Ung gay bergier* van Thomas Crecquillon, met zijn duidelijk sexuele allusie, niet te vinden zijn in de zesentwintig uitgaven van het *Septiesme livre des chansons*, dat in 1560 bij Petrus I Phalesius voor het eerst verschijnt en waarvan meerdere heruitgaven vanaf 1601 op de titelpagina vermelden "convenables à la jeunesse" ("geschikt voor de jeugd").[32] Opmerkelijk is ook het inhoudelijk

28 RISM 1555^{19}, 1555^{29}, 1560^{4} en L 755–56 en 765. Zie Forney, "Orlando".
29 RISM 1575^{4}.
30 RISM 1570^{6}.
31 Zie Macy, "Speaking of Sex", 15–21.
32 Vanhulst, "Un succès de l'édition musicale".

contrast dat Pevernage creëert door na Striggio's *Nasce la pena* Ferretti's *Nasce la gioia* te plaatsen.

De veertien componisten die niet in *Musica divina* voorkomen, zijn misschien bedoeld om een eigen karakter aan *Harmonia celeste* te geven. Mogelijk gaat het slechts om een indruk, want ze leveren slechts vijftien van de drieënvijftig nummers. Het is zeer onwaarschijnlijk dat *Tu dolce anima* van Alfonso Ferrabosco, *Quando del mio bel sol* van Paolo Quagliati en *O saette d'amor* van Giovanni Francesco Violanta niet eerder in Italië waren uitgegeven. De bronnen van Ippolito Baccusi, Alessandro Bevilacqua, Giovanni Giacomo Gastoldi, Marc'Antonio Ingegneri – aanwezig met twee madrigalen –, Tiburzio Massaino, Giovanni Battista Mosto, Antonio Pace, Benedetto Pallavicino, Marc'Antonio Pordenon, Ippolito Sabino en Annibale Stabile zijn recent. De oudste is Pace's *Secondo libro de madrigali*, dat in 1575 verschenen was bij Giuseppe Guglielmo, een minder bekende figuur onder de Venetiaanse uitgevers, waardoor dit werk misschien minder vlug een ruime verspreiding kende.

TABEL 2. *Harmonia celeste*, concordanties met Italiaanse uitgaven. Alleen voor de uitgaven die niet in Venetië gepubliceerd zijn, wordt de stad vermeld

	BRON	CONCORDANTIES
1	Ippolito Baccusi, *Madrigali… libro terzo a sei* (Angelo Gardano, 1579; B 39)	*Poi chel mio largo pianto*
2	G. Conversi (= *Musica divina*, nr. 1)	*Io vò gridando come* *Quando mi miri con*
3	S. Felis (= *Musica divina*, nr. 3)	*Ahi chi mi romp'il / Di ch'ella mossa* *Al vostre dolce azuro*
4	—, *Secondo libro de madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1583; niet in RISM)	*Da l'Arcadia feconda / Questo pastor prudente / Tirsi al pastor*
5	G. Ferretti, *Secondo* (= *Musica divina*, nr. 6)	*Nasce la gioia mia*
6	Andrea Gabrieli, *Secondo libro de madrigali a sei* (Angelo Gardano, 1580; RISM G/GG 72)	*Dolcissimo ben mio, speme*
7	Giovanni Giacomo Gastoldi, *Canzoni a cinque… libro primo* (Angelo Gardano, 1581; RISM G 546)	*Miracol'in natura, voglio*
8	Marc'Antonio Ingegneri, *Primo libro de madrigali a quatro* (Angelo Gardano, 1578; RISM I 51)	*Non mi tolgl'il ben mio* *Spess'in parte dal ciel*

9	Orlando di Lasso, *Primo libro de madrigali* (Antonio Gardano, 1560; 1560[17)] RISM 1560. Cf. Lewis, *Antonio Gardano*, vol. 3, 93 voor de andere Italiaanse uitgaven	*Per pianto la mia carne*
10	Giovanni de Macque (= *Musica divina*, nr. 7)	*Dal suo volto scendea*
11	—, *Secondo libro de madrigaletti et napolitane a sei* (Angelo Gardano, 1582; RISM M 88)	*Amor io sent'un respirar* *Tre gratiosi amanti*
12	Luca Marenzio (= *Musica divina*, nr. 9)	*Che fa hoggi il mio sole* *Tirsi morir volea / Frenò Tirsi il desio / Cosi moriro*
13	—, *Primo libro de madrigali a sei* (Angelo Gardano, 1581; RISM M/MM 500)	*Qual vive salamandra*
14	—, *Terzo libro de madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1582; RISM M/MM 546)	*Madonna, poi ch'uccider*
15	Paolo Masnelli, *Madregali… libro primo a quattro* (Angelo Gardano, 1582; RISM M 1253, 1582[11])	Paolo Masnelli [= Alessandro Bevilacqua], *Non puo, dolce mia vita*
16	Philippe de Monte, *Secondo libro de madrigali a cinque* (Antonio Gardano, 1567 / G. Scotto, 1570–80; RISM M 3333–36)	*Che fai, alma / T'alhor tace la lingua*
17	—, *Secondo libro delli madrigali a sei* (G. Scotto, 1569–82; RISM M/MM 3344–47)	*Ch'io scriva di costei* *Correte, fiumi, a le vostre / Cosa non vada* *I begl'occhi und'io / Questi son que*
18	—, *Madrigali… a cinque… libro quinto* (zonen van Gardano, 1574; RISM M 3358)	*Veramente in amore si prova*
19	Antonio Pace, *Secondo libro de madrigali a sei* (G. Guglielmo, 1575; RISM P/PP 2)	*Mi parto, vita mia*
20	Benedetto Pallavicino, *Primo libro de madrigali a quattro* (Angelo Gardano, 1582; RISM P 772)	*Quando benigna stella*
21	Marc'Antonio Pordenon, *Primo libro de madrigali a quattro* (Angelo Gardano, 1580; RISM P 5106)	*Donna, la bella mano* *Si grand'e il moi gioire*
22	Ippolito Sabino, *Terzo libro de madrigali a cinque et a sei* (Angelo Gardano, 1582; RISM S 48)	*Facciansi lieti quanti / Hor vi torna*

23	Alessandro Striggio, *Primo libro de madregali a sei* (Antonio Gardano, 1560–79 / G. Scotto, 1561–78 / F. Rampazetto, 1566; RISM S/SS 6950–56, 1560[22], 1565[19], 1566[19-20], 1569[34], 1578[23])	*Nasce la pena mia*
24	G. Vespa (= *Musica divina*, nr. 18)	*Madonna, se volete*
25	*Musica di XIII autori* (= *Musica divina*, nr. 28)	Giaches de Wert, *D'un si bel foc' e d'un / Scorgo tant'alto*
26	*Corona* (= *Musica divina*, nr. 29)	Orlando, *S'io esca vivo* Gio. Battista Mosto, *Se voi set'il mio*
27	*Trionfo di musica… a sei… libro primo* (erfgenaam van G. Scotto, 1579; RISM 1579[3])	Tiburtio Massaino, *Ne mai piu vag'in ciel / Piaccia a l'eterno*
28	Giovanni Maria Nanino en Annibale Stabile, *Madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1581; RISM N 29, S 4198, 1581[10])	Gio. Maria Nanino, *Amor deh dimmi* Annibal Stabile, *D'amor le ricche gemme*
29	Pomponio Nenna, *Primo libro de madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1582; RISM N 382, 1582[12])	Stefano Felis, *Sonno, scendesti in terra / Tu la ritorni*
30	*Dolci affetti… a cinque* (erfgenaam van G. Scotto; RISM 1582[4])	Giannetto Palestrino, *O bella ninfa mia*

Symphonia angelica **(1585)**

In 1585 brengt Phalesius een derde anthologie op de markt: *Symphonia angelica di diversi eccellentissimi musici*. De samensteller is Hubert Waelrant (1516–95), van wie in Leuven reeds meerdere werken waren verschenen. Bij Jan Laet, een uitgever in Antwerpen met wie hij samenwerkte, publiceerde hij bovendien al in 1558 een collectie madrigalen en chansons met een tweetalige titelpagina en een opdracht in het Italiaans.[33] Waelrant is zo de eerste onder de lokale componisten die een plaats inruimt voor het eerstgenoemde genre, waardoor sommige musicologen vermoeden dat hij zijn opleiding in Italië had genoten,[34] vooral omdat Girolamo Scotto diens *Canzon napolitane* in 1565 in Venetië op de markt brengt.[35] Waelrants madrigaal *Quand'io penso al martire* is daarenboven opgenomen in de uitgave van 1561 van Philippe Verdelots zesstemmige

33 RISM W 1. Zie Weaver, *A Descriptive Bibliographic Catalog*, 81–87.
34 Weaver, *Waelrant and Laet*, 45.
35 RISM W 2.

Madregali.[36] Belangrijker is dat hij zijn anthologie niet opdraagt aan een Italiaan maar aan een Antwerpenaar, Cornelis Pruynen, één van de rijkste lokale handelaars en tevens schepen van de stad,[37] een gereputeerd mecenas aan wie Waelrant zijn in 1558 bij Laet verschenen *Sacrarum cantionum… liber sextus* ook heeft gededicaceerd.[38] Italiaanse muziek lijkt dus "ingeburgerd" in de Nederlanden en zal er geleidelijk het chanson vervangen. Die evolutie is nog niet merkbaar in *Symphonia angelica*, waarvoor de inbreng van lokale componisten klein is. Waelrant last er vijf van zijn eigen composities in. Zijn *Vorria morire*, in een vier- en een zesstemmige versie, is in België sinds de negentiende eeuw bekend, omdat Robert Van Maldeghem er in zijn *Trésor musical* een bewerking van maakte: *Vaarwel mijn broeder*, die generaties jongeren op school zullen zingen.[39] Naast *Mi voglio fare* en *Quanto debb'allegrarse*, is Waelrant de auteur van *Tra romor di tamburi*, een lang madrigaal ter ere van Pruynen. Deze laatste heeft Waelrant er misschien toe aangezet om *Donna bella* en *Un ape esser* van Cornelis Verdonck in de bundel op te nemen. Tot zijn vertrek naar het hof van Filips II in Madrid was Verdonck immers in Pruynens dienst. Opmerkelijk is ook dat zelfs Waelrant de in 1582 overleden Séverin Cornet volledig negeert, zoals ook het geval is voor de andere anthologieën die bij Phalesius verschijnen. Cornet, die in zijn jeugd in Italië verbleef, laat een bundel *Canzoni napolitane* na, uitgegeven bij Laet in 1563,[40] en ook *Madrigali*, die Plantin drukte in 1581,[41] aangevuld met een compositie van Verdonck, "discepolo dell'Autore" ("leerling van de auteur"). Deze laatste uitgave is opgedragen aan Gerardus de Craenmeester, een Antwerpenaar die, volgens Cornet, het Italiaans even goed beheerst als zijn moedertaal ("per haver lei la lingua Italiana non meno propria e famigliare che la sua materna") ("de Italiaanse taal is hem niet minder eigen en vertrouwd dan zijn moedertaal"). Dit is een interessante indicatie over de verspreiding van de taal binnen de Antwerpse burgerij.

Waelrant schenkt weinig aandacht aan de lokale componisten die buiten de Nederlanden werken. Zowel voor de Monte als voor de Wert beperkt hij zich tot één compositie, een recente voor de eerste en een oudere

36 RISM 1561^{16}.
37 Ghijs, "Pruynen, Cornelis", 670–71.
38 RISM WW 1a.
39 Van Maldeghem (ed.), *Trésor musical*, 8–9.
40 RISM C 3944.
41 RISM C 3947 en 1581^{7}.

voor de andere. Hij toont evenveel belangstelling als Pevernage voor de Macque, maar gebruikt drie verschillende uitgaven uit de jaren 1581–82. Waelrant is ook de eerste om een compositie in te lassen van de in Mechelen geboren Rinaldo del Mel, wiens carrière zich tot dan toe volledig in het Zuiden had afgespeeld. Zijn *Tirrhena mia*, op een gedicht van Sannazaro, verscheen pas in 1584 en is het meest recente onder de ontleningen. Ook Jan Nasco, de auteur van het openingsnummer, dient hier vermeld, al is het niet zeker dat Waelrant iets wist over de in 1561 in Treviso overleden componist, die er verbonden was aan de kathedraal.

Over Michele Comis is er geen informatie beschikbaar en zijn *Gioia al mondo* die een primeur lijkt, laat wellicht een verloren Italiaanse uitgave vermoeden. Waelrant volgt Phalesius en Pevernage door voor zijn anthologie ook werken van Conversi, Ferretti, Gabrieli – met in de Canto de opmerkelijke zetfout "Gloria" voor "Clori a" – en Marenzio te selecteren. Ferretti is zelfs aanwezig met tien composities, meer nog dan in *Musica divina*, en ze komen op één na uit bronnen die bij de analyse van de *Harmonia celeste* ter sprake kwamen. Dit is ook het geval voor Conversi's canzona. De vier madrigalen van Gabrieli haalt Waelrant uit de bron die Pevernage had gebruikt. Wat betreft de vier van Marenzio, valt dezelfde verscheidenheid aan bronnen op als bij Pevernage en twee ervan zijn nieuw in Antwerpen. Baccusi, Gastoldi, Ingegneri en Nanino zijn reeds aanwezig in *Harmonia celeste* en op één na komen hun composities uit dezelfde uitgaven. De uitzondering, een werk van Nanino, is de eerste strofe van het zesdelig *Mentre ti fui*, waarvan Waelrant er slechts vier opneemt. De tweede strofe is een compositie van Giovanni Battista Moscaglia, een eenmalige verschijning in een Antwerpse muziekdruk. De elf overige nieuwkomers geven aan dat Waelrant een evenwicht zoekt tussen twee generaties, te oordelen naar het jaar waarin hun werken voor het eerst verschijnen. Met zijn vijf nummers domineert Vincenzo Ruffo de eerste groep, waartoe ook Paolo Animuccia en Bartolomeo Spontone behoren. Giovanni Contino dient er wellicht nog te worden aan toe gevoegd, want zijn *Vivete lieti* is ontleend aan *La eletta di tutta la musica*, waarvan de titelpagina het jaar 1569 vermeldt maar die tien jaar ouder zou zijn.[42] Op uitzondering na van Ippolito Sabino, wiens madrigaal in 1579 van de pers kwam, zijn de composities van Orazio Angelini, Lelio

42 Antolini (ed.), *Dizionario*, 704.

Bertani, Giovanni Battista Locatello, Pomponio Nenna, Giovanni Piccioni en Orazio Vecchi voor het eerst in 1583 verschenen, meestal in anthologieën. Eén ervan, *Il lauro verde*, is in Ferrara gedrukt en schrijft "Lucatelli" voor Locatelli, een variant die we terugvinden in *Symphonia angelica*.

TABEL 3. *Symphonia angelica*, concordanties met Italiaanse uitgaven. Alleen voor de uitgaven die niet in Venetië gepubliceerd zijn, wordt de stad vermeld

	BRON	CONCORDANTIES
1	Orazio Angelini, *Primo libro di madrigali a cinque* (erfgenaam van G. Scotto, 1583; RISM A 1213)	*Questa fera gentil* *Tra le chiome de l'or*
2	I. Baccusi (= *Harmonia celeste*, nr. 1)	*Felice in braccia a la mia* *Il sol si part'ohime* *Io son bell'e delicata*
3	G. Conversi, *Primo* (= *Musica divina*, nr. 1)	*Io canterò di quell'almo / Ben poss'Amor*
4	G. Ferretti, *Canzone* (= *Musica divina*, nr. 4)	*Basciami vita mia* *Leggiadra giovinett'anima*
5	—, *Secondo libro delle canzoni alla napolitana a cinque* (G. Scotto, 1569–81; RISM F 518–22)	*Far potess'io vendetta*
6	—, *Primo* (= *Musica divina*, nr. 5)	*Dolc'amoros'e leggiadrette* *Pascomi sol di pianto* *Quando mirai sta bella* *Un pastor chies'ad una* *Un tempo sospirava*
7	—, *Secondo* (= *Musica divina*, nr. 6)	*Mirate che m'ha fatto* *Occhi non occhi ma*
8	A. Gabrieli, *Secondo* (= *Harmonia celeste*, nr. 6)	*Cinto m'havea tra belle* *Gloria Damon dicea* *Come voi tu ch'io* *Sonno diletto e caro*
9	G. G. Gastoldi, *Canzoni* (= *Harmonia celeste*, nr. 7)	*Un novo cacciator*
10	M. A. Ingegneri, *Primo* (= *Harmonia celeste*, nr. 8)	*Chi vuol veder tutta / Vedra i biondi*
11	Giovanni de Macque, *Madrigaletti et napolitane* (Angelo Gardano, 1581; RISM M 87)	*Vorria saper da voi*
12	—, *Secondo* (= *Harmonia celeste*, nr. 11)	*Bacciami, vita mia*
13	L. Marenzio, *Primo* (= *Musica divina*, nr. 9)	*Madonna mia gentil, ringratio*

14	—, *Secondo libro de madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1581; RISM M 539)	*Amor, poi che non vuole* / *Chi strinse mai*
15	—, *Terzo* (= *Harmonia celeste*, nr. 14)	*Rose bianche e vermiglie*
16	Rinaldo del Mel, *Primo libro de madrigali a cinque* (erfgenaam van G. Scotto, 1584; RISM M 2200)	*Tirrhena mia, le matutine*
17	Philippe de Monte, *Decimo libro delli madrigali a cinque* (erfgenaam van G. Scotto, 1581; RISM M 3373)	*Occhi vaghi amorosi* / *Occhi leggiadri*
18	Giovanni Piccioni, *Terzo libro delle canzoni a cinque* (erfgenaam van G. Scotto, 1582; RISM P 2228, 1582[13])	*Duo begli occhi lucenti*
19	Vincenzo Ruffo, *Primo libro de madrigali cromatici a quatro* (Antonio Gardano, 1552–56; RISM R 3067–68)	*Ben mille nott'ho gia* *Cantan fra rami* *Fiere silvestre, che* *Sento dentr'al cor*
20	Ippolito Sabino, *Madrigali a sei… libro primo* (Angelo Gardano, 1579; RISM S 45)	*Tirsi in ira di Filli* / *Et secca, o gran*
21	Bartolomeo Spontone, *Primo libro di madrigali a quatro* (G. Scotto, 1558; RISM S 4169)	*Vieni, soave e dilettoso maggio*
22	*Madregali ariosi a quatro* (Antonio Gardano, 1557; RISM 1557[17]). Cf. Lewis, *Antonio Gardano*, vol. 2, 370 voor de heruitgaven	Giovan Nasco, *Laura celeste che si* / *Et io che sempre*
23	*Madregali ariosi a quatro voci… libro secondo* (Antonio Gardano, 1560; RISM 1560[10])	Paolo Animuccia, *Tu mi ponesti* Vincentio Ruffo, *Prima che spunt'il* Giaches de Wert, *Chi salira per me*
24	*La eletta… corona… libro primo* (Z. J. di Zorzi, 1569; RISM 1569[20])	Giovan Contino, *Vivete lieti e se* / *Gloir e vita*
25	G. M. Nanino & A. Stabile, *Madrigali* (= *Harmonia celeste*, nr. 28)	Gio. Maria Nanino, *Lasso ch'ogni angeletto*
26	*Dolci affetti* (= *Harmonia celeste*, nr. 30)	Gio. de Macque, *Hor un laccio* (4ª p. de Nanino, *Mentre*) Luca Marenzio, *Hor pien d'altro desio* (3ª p. de Nanino, *Mentre*) Gio. Batista Moscaglia, *Mentre ti fui si cara* (2ª p. de Nanino, *Mentre*) Gio. M. Nanino, *Mentre ti fui si grato*
27	Stefano Felis, *Quinto libro de madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1583; niet in RISM)	Pomponio Nenna, *Torna, amato mio*
28	*De floridi virtuosi… primo libro… a cinque* (G. Vincenti & R. Amadino, 1583; RISM 1583[11])	Lelio Bertani, *Ch'ami la vita mia* Orazio Vecchi, *Tra mille fiamme*
29	*Il lauro verde… sei* (Ferrara: V. Baldini, 1583; RISM 1583[10])	Gio. Battista Lucatello, *Gia primavera di vari*

Melodia olympica (1591)

Na *Sinfonia angelica* verschijnt er gedurende zes jaar geen anthologie meer. In 1591 komt *Melodia olympica* van de pers. De samensteller is opnieuw een componist, Peter Philips, een Engelsman die om geloofsredenen zijn land had verlaten, drie jaar in Rome had gewerkt in dienst van kardinaal Alessandro Farnese en zich uiteindelijk in Antwerpen vestigde. Op 1 december 1590 ondertekent hij er de opdracht van zijn anthologie. Hij richt zich tot Giulio Balbani, een lid van een in de metropool gevestigde familie afkomstig uit Lucca, maar het gaat ongetwijfeld louter om een formaliteit, want geen enkel nummer in *Melodia olympica* brengt hem hulde.

Meer dan zijn voorgangers voorziet Philips een ruime plaats voor de lokale toondichters en hij neemt hun composities bij voorkeur vooraan of achteraan in de bundel op. Zelf is hij de auteur van slechts vier werken, waaronder de achtstemmige dialoog, *Ditemi o diva mia*, naast twee composities voor vier stemmen, *Amor sei bei rubini* en *Voi volete ch'io*, en ook het zesstemmig *Amor, che vuoi*. Pevernage is de auteur van het eerste nummer, *O com'e gran martire*, en van *Infinita belta ch'in voi*. Verdonck is aanwezig met het vierstemmige *A che piu strali*, het vijfstemmige *Fiammeggiavan due stelle* en het zesstemmige *Tirsi son io. Vorria parlare e dire* van Jan van Turnhout suggereert een relatie met het reeds vermelde hof van Alessandro Farnese, waar de componist sinds 1588 kapelmeester is.[43] Daar werkt ook enige tijd Orazio Bassani, meer bekend als viola da gamba-speler, die in Parma reeds in dienst was van de familie Farnese. Zou hij *Poi che ne prieg'ancor*, dat alleen in de Antwerpse anthologie voorkomt, in Brussel gecomponeerd hebben? Drie andere unica zijn eveneens een probleem. *Amor io non potrei* en *Amor io sent'un respirar* zijn toegeschreven aan Guglielmo Blotagrio die zijn naam, Guilielmus Blootacker, een Italiaans allure geeft, maar van wie de carrière onbekend is. Het derde, *Ahi crudel*, van Dentice stelt hetzelfde probleem als zijn *Amor che deggio* in *Musica divina*, want er is geen oudere bron bekend.

De componisten afkomstig uit de Nederlanden die in Italië werken, genieten zeer weinig belangstelling. Terwijl het madrigaal van de Wert recenter is dan zijn composities die in de vroegere Antwerpse anthologieën te vinden zijn, komt het werk van de Macque uit de bron die Phalesius

43 Zie Thieffry, "Jean de Turnhout", voor een vrij volledige biografie van de componist.

reeds had gebruikt. Er zijn trouwens ook gelijkaardige overeenkomsten wat betreft de Italiaanse componisten, want Philips put uit dezelfde uitgave als Pevernage en Waelrant voor de twee composities van Gastoldi en Striggio en voor *Vestiva i colli* van Sabino. In het geval van Marenzio, die sinds 1583 duidelijk een blijvende aandacht geniet, kiest Philips zowel uit bronnen die we reeds kennen uit de vorige anthologieën, als voor meer recente, en dit is eveneens het geval voor Mosto en Nanino. Baccusi, Moscaglia en Palestrina leveren in *Melodia olympica* werken die, op één uitzondering na, ten vroegste in 1585 in Venetië verschenen zijn. Voor Palestrina's *Non son le vostri mani* lijkt de Antwerpse anthologie zelfs de eerste uitgave. Het nummer van Bertani gaat terug op een Venetiaanse anthologie die iets ouder is dan de door Waelrant gebruikte bron.

Buiten Bartholomeo Le Roy – verscholen achter "d'Incerto" –, voor wie Philips een anthologie uit 1573 gebruikt, komen de werken van Felice Anerio, Paolo Bellasio, Giulio Eremita, Ruggero Giovannelli en Annibale Zoilo, die allen voor het eerst in een Antwerpse publicatie worden opgenomen, uit ten laatste in 1585 verschenen of heruitgegeven bronnen. Giovanni Croce is eveneens een nieuwkomer, al gaat hij hier – maar niet in de heruitgaven – schuil achter "d'Incerto". Zijn *Tirsi morir volea*, op een gedicht van Guarini waarvan Pevernage reeds voor de versie van Marenzio had geopteerd, dateert zelfs uit 1590. Even nieuw in de Antwerpse context is de sestina *Sperar non si potea*, niet alleen wat betreft de lengte – zes strofes en een "chiusa" ("slot") op muziek gezet door zes componisten – maar vooral omdat het de Italiaanse natuur bezingt. Dankzij dit werk krijgen Vincenzo Bell'haver, Baldissera Donato, Claudio Merulo – "Claudio di Correggio" zoals vermeld in de bron uit 1579 waar Pevernage reeds een madrigaal van Massaino had gevonden – een plaatsje in de anthologie. Evenals deze laatste zijn Gabrieli en Vecchi, die ook meewerkten aan de sestina, geen onbekenden voor de klanten van Phalesius. Het blijft een raadsel waar Philips het anonieme *Lumi miei cari* heeft gevonden, terwijl een catalogus van Angelo Gardano het bestaan van een Italiaanse uitgave voor *Morirò cor mio* van Francesco Farina suggereert.[44]

44 Mischiati, *Indici*, I–163.

TABEL 4. *Melodia olympica*, concordanties met Italiaanse uitgaven. Alleen voor de uitgaven die niet in Venetië gepubliceerd zijn, wordt de stad vermeld

	BRON	CONCORDANTIES
1	Felice Anerio, *Madrigali a cinque… secondo libro* (Rome: Alessandro Gardano, 1585; RISM A/AA 1084)	*Il giovenil mio core*
2	[Giovanni Croce], *Primo libro de madrigali a sei* (G. Vincenti, 1590; RISM C 4473)	*Tirsi morir volea* / *Frenò Tirs' il desio* / *La bella ninfa* / *Cosi moriro i fortunati*
3	Giulio Eremita, *Madrigali… libro primo a sei* (Ferrara: V. Baldini, 1584; RISM E 742)	*Arsi dal vostr'amor* *Poi ch'el mio largo pianto*
4	G. G. Gastoldi, *Canzoni* (= *Harmonia celeste*, nr. 7)	*Caro, soave e desiato bene* / *Perche se troppo* *Clori, mia pastorella*
5	G. de Macque, *Madrigali* (= *Musica divina*, nr. 7)	*Se d'altro mai non vivo*
6	L. Marenzio, *Primo* (= *Musica divina*, nr. 9)	*Spuntavan gia per far* / *Quando'l mio vivo*
7	—, *Primo* (= *Harmonia celeste*, nr. 13)	*Potro viver io piu*
8	—, *Secondo* (= *Symphonia angelica*, nr. 13)	*Deggio dunque partire* / *Io partiro, ma il core* / *Ma voi caro ben moi*
9	—, *Madrigali a quatro… libro primo* (Rome: Alessandro Gardano, 1585 / Venetië: R. Amadino, 1587 / G. Vincenti 1587; RISM M/MM 578–80)	*Non al suo amante*
10	—, *Quarto libro de madrigali a sei* (R. Amadino, 1587 / G. Vincenti, 1587; RISM M/MM 510–11)	*Ne fero sdegno mai* / *Talche dovunque vò*
11	Giovanni Pierluigi da Palestrina, *Secondo libro de madrigali a quatro* (erfgenaam van G. Scotto, 1586; RISM P/PP 763)	*Mori quasi il mio core* *Veramente in amore mortal*
12	I. Sabino, *Terzo* (= *Harmonia celeste*, nr. 22)	*Vestiva i colli* / *Cosi le chiome mie*
13	A. Striggio, *Primo* (= *Harmonia celeste*, nr. 23)	*Anchor ch'io possa dire* *La ver l'aurora*
14	Giaches de Wert, *Settimo libro de madrigali a cinque* (Angelo Gardano, 1581; RISM W 884)	*Vaghi boschetti di soave*
15	*Primo libro de madrigali a cinque* (zonen van Antonio Gardano, 1573; RISM 1573[16])	[Bartholomeo Le Roy], *Mille flate*

16	*Quarto libro delle muse a cinque* (zonen van Antonio Gardano, 1574–82; RISM 1574[4], 1582[6])	Gio. Maria Nanino, *Quando fra bianche perle / Sentomi aprirsi* Annibale Zoilo, *Chi per voi non sospira*
17	*Corona* (= *Musica divina*, nr. 28)	Gio. Battista Mosto, *Io mi son giovinetta*
18	*Trionfo di musica* (= *Harmonia celeste*, nr. 27)	Vincenzo Bellhaver, *Sparve ogni nume* Baldissera Donati, *Tratto fuore* Andrea Gabrieli, *Sperar non si potea* Claudio da Correggio [Merulo], *Tra pure nevi* Tiburtio Massaino, *Poi disse hor* —, *Va musa inanz'a l'alba* Oratio Vecchi, *Italia bella, alta* —, *La mia candida ninfa*
19	*Floridi virtuosi* (= *Symphonia angelica*, nr. 27)	Gio. Battista Mosto, *Dolci alpestre parole*
20	*Lauro verde* (= *Symphonia angelica*, nr. 28)	Gio. Battista Moscaglia, *Del secco incolto lauro*
21	G. M. Nanino & A. Stabile, *Madrigali* (= *Harmonia celeste*, nr. 28)	Gio. Maria Nanino, *Dolce fiammella mia* —, *Questa si bianca neve*
22	Giovanni Battista Moscaglia, *Secondo libro de madrigali a quattro* (G. Vincenti & R. Amadino, 1585; RISM 1585[29])	Paulo Bellasio, *Donna i begli occhi* Rugiero Giovanelli, *Ahi che farò, ben* Gio. Battista Moscaglia, *Si dolci son* —, *Solo e pensoso* Gio. Maria Nanino, *Legò questo mio core*
23	*L'amorosa caccia… a cinque* (Angelo Gardano, 1588; RISM 1588[14])	Hippolito Baccusi, *Questo è quel*

De vier anthologieën brengen een totaal van 226 composities en zijn het vertrekpunt van het Italiaans repertoire van Phalesius. De vergelijking van hun inhoud leidt tot meerdere conclusies (zie Tabel 5). Onder de eenenzeventig geciteerde of geïdentificeerde componisten is er weinig aandacht voor de enkele lokale toondichters die bij andere Antwerpse uitgevers composities op Italiaanse gedichten hadden gepubliceerd, zoals blijkt uit de totale afwezigheid van Cornet. Meer recente componisten actief in de Nederlanden blijven eveneens op de achtergrond en het is nogal eigenaardig dat Waelrant en Philips alleen aanwezig zijn in de anthologieën die ze zelf samenstellen. Pevernage daarentegen vindt men in drie ervan terug en met zijn acht werken levert hij de grootste lokale bijdrage tot het repertoire. Een ruimere plaats wordt toegekend aan lokale componisten die buiten de Nederlanden werken – meestal in Italië –, zoals vooral te merken is in de bundels van 1583. De Macque en

de Monte krijgen de meeste aandacht, met respectievelijk veertien en zestien nummers. Lasso komt niet meer voor dan Verdonck; hij heeft echter zijn eigen uitgaven bij Phalesius, maar met chansons of religieuze muziek. Om een gelijkaardige reden is er slechts één madrigaal van del Mel te vermelden (zie *infra*). Geen van de vier samenstellers vergeet de Wert, alhoewel ze telkens maar één compositie opnemen. Volgens Hoekstra is zijn muziek op elk vlak te moeilijk in vergelijking met het aanbod van de anthologieën.[45] Zou het streven naar diversiteit echter niet eerder de verklaring zijn en is het misschien niet juist daarom dat de Wert in elke anthologie, al is het minimaal, aanwezig is?

Zoals de titelpagina's vermelden, is elke bundel in de eerste plaats gericht op Italiaanse componisten. Een groot aantal onder hen is maar in één druk te vinden en meestal met één nummer. De lijst van componisten die aanwezig zijn met minstens vijf werken is beperkt tot tien namen. Met zijn achttien nummers is Ferretti, de specialist van de "canzona alla napolitana", de meest gewaardeerde componist, waaruit volgt dat de inhoud van de bundels gevarieerd is. Marenzio krijgt met de tijd meer aandacht: van één compositie in *Musica divina*, vier in de twee volgende bundels, tot vijf in *Melodia olympica*. Gabrieli en Nanino zijn ook present in al de anthologieën. Ruffo daarentegen wekt alleen interesse bij Waelrant. Waarom Baccusi, Conversi, Felis, Palestrina en Striggio meer aandacht krijgen dan de andere Italianen is niet duidelijk en heeft misschien te maken met de bronnen die in Antwerpen voorhanden zijn. Opvallend is ook de aanwezigheid bij Philips van enkele Italianen die in de Nederlanden actief zijn of er een, waarschijnlijk onrechtstreeks, contact hebben met het hof. Alhoewel hierover een grondigere studie nodig is, ontstaat de indruk dat Phalesius de uitgaven waaruit hij kiest achtereenvolgens ter beschikking stelt van Pevernage, Waelrant en Philips, maar dat de collectie tevens met de jaren aangroeit, al dan niet op initiatief van één van deze componisten.

45 Zie Hoekstra, "Wert's Reception".

TABEL 5. Synthese van het repertoire in de eerste vier anthologieën uitgegeven door Phalesius. De namen in vet duiden de componisten aan van nog onuitgegeven werken

	PHALESIUS (ED.), *MUSICA DIVINA* (1583)	PEVERNAGE (ED.), *HARMONIA CELESTE* (1583)	WAELRANT (ED.), *SYMPHONIA ANGELICA* (1585)	PHILIPS (ED.), *MELODIA OLYMPICA* (1591)	TOTAAL
Anoniem				1	1
Anerio				1	1
Angelini			2		2
Animuccia			1		1
Arcadelt	1 (Monte)				1
Baccusi		1	3	1	5
Bassani				**1**	1
Bellasio				1	1
Bell'haver				1	1
Bertani			1	1	2
Bevilacqua		1			1
Blotagrio				**2**	2
Comis			**1**		1
Contino			1		1
Conversi	2	2	1		5
Croce				1	1
Dentice	1			**1**	2
Donato				1	1
Eremita				2	2
Faignient	1 + **1**	**2**			4
Farina				**1**	1
Felis	2	4			6
A. Ferrabosco		1			1
D. Ferrabosco	1				1
Ferretti	7	1	10		18
A. Gabrieli	1	1	4	1	7
Gastoldi		1	1	2	4
Giovannelli				1	1
Ingegneri		2	1		3
Lasso	**1** + 1	3			5
Le Roy				1	1

Locatello			1		1
Macque	7	3	3	1	14
Manenti	1				1
Marenzio	1	4	4	5	14
Massaino		1		2	3
Mel			1		1
Merulo				1	1
Monte	7 + **1**	6 + **1**	1		16
Moscaglia			1	3	4
Mosto		1		2	3
Nanino	3	1	2	4	10
Nasco			1		1
Nenna			1		1
Nola	1				1
Pace		1			1
Pallavicino		1			1
Palestrina	4	1		2+ **1**	8
Pevernage	**1**	**5**		**2**	8
Philips				**4**	4
Piccioni			1		1
Ponte (?)	1				1
Pordenon		2			2
Pratoneri [Spirito da Reggio]	1				1
Primavera	1				1
Quagliati		1			1
Rore	1				1
Ruffo			5		5
Sabino		1	1	1	3
Sessa d'Aranda	1 (Monte)				1
Spontone			1		1
Stabile		1			1
Striggio	4	1		2	7
Turnhout				**1**	1
Vecchi			1	12	3
Verdonck			**2**	**3**	5
Vespa	1	1			2
Vinci	1				1

Violanta		1			1
Waelrant			**5**		5
Wert	1	1	1	1	4
Zoilo				1	1
Totaal: 71+1	57	53	58	58	226

Hoe groot het succes van Phalesius' initiatief is, blijkt in de eerste plaats uit de heruitgaven – eventueel met een licht gewijzigde inhoud en layout – die van de vier anthologieën verschijnen. Zijn eigen *Musica divina*, die qua inhoud onveranderd blijft, boekt het grootste en meest langdurige succes, want zijn erfgenamen geven de bundel in 1634 voor de zevende keer uit.[46] Philips' *Melodia olympica* oogst het minst bijval: de data van drie latere edities suggereren een onmiddellijk succes, dat blijkbaar na 1594 afneemt maar toch tot 1630 zal duren.[47] Het lange interval tussen de voorlaatste en de laatste heruitgave van de vier anthologieën is een teken van een verminderende belangstelling.

In 1589 brengt Pevernage enkele wijzigingen aan in *Harmonia celeste*, maar behoudt hij de opdracht. In de herziene versie die tot in 1628 wordt herdrukt,[48] verdwijnen de werken van Massaino en van Mosto, maar we weten al dat Philips er andere kiest in zijn *Melodia olympica*. De plaats ingenomen door de Monte en de Macque verkleint: *Correte fiumi* en *Ch'io scriva* van de eerstgenoemde en *Dal suo volto* van de andere worden vervangen door composities van Italianen, al vindt men in de heruitgave ook Ingegneri's *Spess'in parte* niet terug. Zeven van de acht nieuwe nummers zijn zesstemmig en Pevernage haalt ze bijna altijd uit uitgaven die Phalesius of Waelrant al kenden. Door een ruimere plaats te geven aan Felis, Gabrieli en Marenzio, geeft Pevernage de indruk het accent te willen leggen op componisten die in zijn eigen anthologie of in die van zijn collega's reeds ruim aan bod komen. Zelf is hij de auteur van twee nog onbekende madrigalen, *Ardo donna per voi* en *Amorose faville*, die hij klaarblijkelijk na 1583 heeft gecomponeerd.

46 RISM 1588[16], 1591[11], 1595[4], 1606[7], 1614[13], 1623[7] en 1634[6].
47 RISM 1594[7], 1611[11] en 1630[3].
48 RISM 1589[9], 1593[4], 1605[8], 1614[12] en 1628[14].

TABEL 6. *Harmonia celeste*, herwerkte versie (1589). Concordanties met Italiaanse uitgaven. Alleen voor de uitgaven die niet in Venetië gepubliceerd zijn, wordt de stad vermeld

	BRON	CONCORDANTIES
1	Stefano Felis, *Primo* (= *Musica divina*, nr. 3)	*Nova belta, somma virtu*
2	A. Gabrieli, *Secondo* (= *Musica divina*, nr. 6)	*Non ti sdegnar, ô Filli* *Vieni, Flora gentil, vieni*
3	G. P. Manenti, *Madrigali* (= *Musica divina*, nr. 8)	*Vientene, Filli, e men'i dolci*
4	L. Marenzio, *Quarto* (= *Melodia olympica*, nr. 10) —, *Terzo libro de madrigali a sei* (erfgenaam van G. Scotto, 1585; RISM M/MM 507)	*Dice la mia bellissima Licori* *Posso, cor mio, partire*

Van Waelrants *Symphonia angelica* blijven er vier heruitgaven over.[49] Ook hij brengt reeds in de eerste enkele wijzigingen aan, maar ze zijn minder ingrijpend dan bij Pevernage en leggen de focus op vierstemmige composities. Contino's *Vivete lieti* en *Fiere silvestre* en *Cantan fra rami* van Ruffo verdwijnen, zodat Waelrant de indruk geeft minder interesse te hebben voor oudere werken. Daarenboven is in de anthologie het eerste nummer nieuw en zelfs van een in Antwerpen nog nooit uitgegeven componist, Domenico Lauro. Het is zelfs ontleend aan een collectie van madrigalen overwegend gecomponeerd door een andere musicus, Francesco Stivori. Onder de overige vier nieuwe werken zijn er twee van componisten die in de eerste uitgave van de anthologie al veel aandacht kregen: dat van Marenzio komt uit een uitgave die reeds vermeld is in verband met Philips, terwijl het madrigaal van de Macque teruggaat op een in Antwerpen nog niet gebruikte bron. Er is geen concordantie voor *Non sia chi pensi* en *Nel mezzo del giardin* van Antonio Dueto, wiens naam voor het eerst verschijnt in een Antwerpse anthologie. De twee composities komen ongetwijfeld uit een verloren Italiaanse uitgave van zijn eerste bundel met vierstemmige madrigalen; zo niet zou zijn geestelijke titel "R. M." ontbreken, want de componist was in Antwerpen onbekend.

49 RISM 1590^{17}, 1594^{8}, 1611^{12} en 1629^{8}.

TABEL 7. *Symphonia angelica*, herwerkte versie (1590). Concordanties met Italiaanse uitgaven

	BRON	CONCORDANTIES
1	G. de Macque, *Primo libro de madrigali a quattro* (G. Vincenti, 1586; niet in RISM)	*Non vegg'ohime quel leggiadretti*
2	L. Marenzio, *Madrigali* (= *Melodia olympica*, nr. 9)	*Dissi à l'amata mia, lucida stella*
3	F. Stivori, *Primo libro de madrigali a quattro* (G. Vincenti & R. Amadino, 1583; RISM S 6443, 1583[17])	Dominico Lauro, *Nova leggiadra stella*

De eerste bundel met muziek voor luit die Petrus Phalesius II uitgeeft, is het werk van Emanuel Adriaenssen (ca. 1554–1604), van wie we weten dat hij in 1574 in Rome zijn muzikale vorming kreeg.[50] Zijn *Pratum musicum* uit 1584 is opgedragen aan Balthazar de Robiano, zoon van een naar Antwerpen uitgeweken Italiaan en titularis van belangrijke ambten. In zijn acht jaar later uitgegeven *Novum pratum musicum* richt Adriaenssen zich tot Cesar Cini, een koopman afkomstig uit Genua,[51] en de twee bundels bevestigen de relaties tussen Antwerpse musici en de lokale Italiaanse gemeenschap. De aanwezigheid in *Pratum musicum* van Lasso's *Poi che'l mio*, dat in *Musica divina* voor het eerst verschijnt, bewijst dat de luitist die bundel kent. Er zijn in de twee luitboeken in totaal trouwens bijna dertig nummers waarvan het model in één van de vermelde anthologieën te vinden is. Als Adriaenssen in 1600 een nieuwe versie van zijn *Pratum musicum*[52] op de markt brengt, last hij er nog andere werken uit de anthologieën in.[53]

Een distichon in het Latijn van Johannes Gheesdalius, dat in drie stemboeken van *Symphonia angelica* op de plaats van de opdracht staat, is origineel, omdat het handelt over de vier anthologieën samen.[54] De dichter stelt ze voor als een vierluik, omdat hij de woorden *Musica*, *Harmonia*, *Symphonia* en *Melodia* als complementair beschouwt. Om die

50 Spiessens, *Leven en werk*, 10.
51 RISM 1584[12] en 1592[22].
52 RISM 1600[18].
53 Spiessens, *Leven en werk*, 162–63.
54 Zie Appendix 4 (p. 228) voor de transcriptie en vertaling van dit gedicht.

reden zet hij aan om de vier uitgaven samen te kopen, zodat het gedicht tegelijkertijd een advertentie in verzen is – zoals blijkt uit het woord *commendatio* in de titel – en een ophemeling van Phalesius' initiatief. Dat het distichon in de ogen van de auteur slechts een aardigheid is, blijkt uit het woord *ludebat* dat voorafgaat aan zijn naam. Belangrijk is niettemin het idee van de vier anthologieën als een samenhangend geheel. Het illustreert de strategie van de uitgever en het zou interessant zijn te weten of zijn klanten hem daarin gevolgd zijn en of er voor hen een financieel voordeel aan verbonden was.

IV.2 ORIGINELE UITGAVEN EN HERDRUKKEN

Originele uitgaven

Naast Lasso is de Castro de andere componist uit de Leuvense periode die Petrus II Phalesius blijft uitgeven. Deze componist legt zich hoe langer hoe meer toe op de werken op Italiaanse teksten, zoals blijkt uit de vergelijking van zijn *Chansons, madrigaux et motetz à trois parties* uit 1582[55] – waarin er toch al dubbel zoveel madrigalen als chansons zijn opgenomen – met zijn *Madrigali a tre… con doi canzoni francese* uit 1588.[56] De eerste bundel, waarvan enkele madrigalen reeds twee jaar eerder in een uitgave van Le Roy & Ballard te vinden zijn en die dus dateren uit de periode waarin de Castro actief was in Lyon,[57] illustreert de overgang van het Leuvense naar het Antwerpse repertoire van Phalesius. Dit blijkt uit zijn bewerking voor drie stemmen van Ferrabosco's *Io mi son* en Nola's *Gionto m'ha amor* – uit het reeds vermelde *Livre de meslanges* – en ook van de Rore's *Anchor*, waarvan in Leuven echter alleen luitbewerkingen zijn verschenen in het *Theatrum musicum* van 1563 en zijn gewijzigde heruitgaven.[58] Het model van de drie composities is opgenomen in *Musica divina*. Een ander nummer in *Chansons, madrigaux…*, een arrangement van Striggio's *Nasce la pena*, bevestigt de relatie met de productie van Phalesius, vermits het model voorkomt in *Harmonia celeste*.

55 RISM C 1475.
56 RISM C 1497.
57 RISM C 1474.
58 RISM 1568^{23}, 1571^{16}. De eerste versie (1563) ontbreekt in RISM.

Alhoewel de Castro in 1588 in dienst is van Johan Willem van Kleef, hertog van Gulik-Berg-Kleef, is er een zeer hechte band tussen zijn *Madrigali a tre* en de drie Antwerpse anthologieën uit 1583 en 1585. In zijn op 20 augustus in Keulen opgestelde opdracht richt hij zich, zoals Pevernage in zijn *Harmonia celeste*, tot Cesare Homodei die daar sedert een paar jaar verblijft, nadat Antwerpen een calvinistisch bolwerk was geworden. Bovendien zijn in de *Madrigali* al de composities op een Italiaanse tekst – op één nummer na – bewerkingen van composities opgenomen in de anthologieën. Het overwicht van Marenzio en Nanino valt even sterk op als de minimale aanwezigheid van de Antwerpse componisten en verraadt wellicht de keuze van de Castro. Het lijdt geen twijfel dat hij die arrangementen realiseert op vraag van Phalesius, vooral omdat hij iets gelijkaardigs al veertien jaar eerder had gedaan met zijn *Fleur des chansons à trois parties*, waarin echter tricinia van andere componisten de inhoud verrijken.[59] Dergelijke arrangementen, die soms een meer instrumentaal karakter aan een partij geven, zijn bedoeld om het repertoire ook te verspreiden onder klanten die over minder muzikale en/of financiële mogelijkheden beschikken. Die "verticale" doorstroming moet het volledige cliënteel van Phalesius ervan overtuigen dat de composities op Italiaanse teksten de nieuwe trend zijn in de profane muziek.

Wellicht nog vóór *Madrigali a tre* geeft Phalesius in 1588 de *Madrigali… a cinque voci* van Bernardino Mosto uit, want één van de twintig madrigalen, *Da bei vostr'occhi*, is reeds in een driestemmige bewerking aanwezig bij de Castro.[60] Mosto is geboren in Udine, werkt aan het hof van Albert V in München en wordt nadien als orgelist aangeworven door diens zoon, Ernst van Beieren, die sinds 1581 prins-bisschop van Luik is. In de opdracht, die hij op 1 juni ondertekent, herinnert de componist zijn beschermheer eraan dat hij de madrigalen heeft laten zingen in zijn aanwezigheid en legt hij de nadruk op diens zeer positieve reactie – "è tanto piu che cantandoli à la presenza sua, gli sono delettati è piaciuti" ("des te meer omdat ze, gezongen in uw aanwezigheid, u hebben behaagd en geplezierd"). Hieruit blijkt duidelijk dat het madrigaal aan het hof van de prins-bisschop succes oogst. Er is zelfs een werk dat een persoonlijk tintje heeft: *Occhi sereni, angeliche parole* citeert een eigennaam

59 RISM 1574[3].
60 RISM M 3811.

TABEL 8. Door de Castro in *Madrigali a tre* bewerkte nummers uit *Musica divina*, *Harmonia celeste* en *Symphonia angelica*

MODEL	ANTHOLOGIE
G. Conversi, *Io canterò*	*Symphonia angelica*
—, *Sola, soletta*	*Musica divina*
G. Ferretti, *Ecco ch'io*	*Musica divina*
—, *Su, su*	*Musica divina*
O. di Lasso, *Amor io sent'un*	*Harmonia celeste*
G. de Macque, *Amor, poi*	*Symphonia angelica*
L. Marenzio, *Che fa hoggi*	*Harmonia celeste*
—, *Liquide perle*	*Musica divina*
—, *Madonna mia*	*Symphonia angelica*
—, *Qual vive salamandra*	*Harmonia celeste*
—, *Tirsi morir volea*	*Harmonia celeste*
G. M. Nanino, *Amor deh dimmi*	*Harmonia celeste*
—, *Erano i capei*	*Musica divina*
—, *Morir non puo*	*Musica divina*
—, *Scoprirò l'ardor*	*Musica divina*
A. Pevernage, *Il dolce sonno*	*Harmonia celeste*
B. Pallavicino, *Quando benigna stella*	*Harmonia celeste*
G. Piccioni, *Duo begli occhi*	*Symphonia angelica*
G. F. Violanta, *O saette*	*Harmonia celeste*
P. Vinci, *Sappi, signor*	*Musica divina*

"Ch'adornat'à RICHMOET" ("die Richmoet sieren"). Wat dit betekent blijft een mysterie, maar het gaat zeker niet om een drukfout, aangezien het woord in klein kapitaal gezet is en in al de stemmen staat. Er is geen compositie opgedragen aan Ernst van Beieren en de uitgave is bijzonder mager, want elk stemboek bestaat uit slechts twaalf folio's. Hetzelfde geldt voor de eveneens in 1588 verschenen *Madrigali... a sei voci* van del Mel, "gentilhuomo fiamengo" ("Vlaamse heer"), zoals de titelpagina vermeldt.[61] Deze formulering laat vermoeden dat de componist weinig bekendheid geniet in zijn geboorteland, tenzij de titelpagina van zijn in 1587 bij Angelo Gardano verschenen *Terzo libro de madrigali a cinque*

61 RISM M 2206.

als model diende.[62] De carrière van del Mel heeft zich tot dan buiten de Nederlanden afgespeeld en hij zal ze vanaf 1591 in Italië voortzetten. Alhoewel de titelpagina erover zwijgt, is hij in 1588 wellicht sedert enkele maanden in dienst van Ernst van Beieren. In de opdracht, gedateerd 14 juli 1587, noemt de componist hem "padrone mio", al spreekt hij er meer over de broers en de vader dan over de prins-bisschop. Hij citeert ook "l'eccellentissimo M. Orlando Lasso" ("de uitmuntende heer Orlando Lasso") over wie hij weet te zeggen: "in questi suoi anni piu maturi felicimente vive, si riposa & con ogni suo agio, & benignissimo trattenimento s'essercita nell'arte Musica" ("op rijpere leeftijd leeft hij gelukkig, rust hij uit en met al het gemak dat hem eigen is, beoefent hij de muziekkunst op een hoogst aangename en onderhoudende manier"). Die interessante allusies op wat er aan het hof in München gebeurt, doet enigszins denken aan een indirecte sollicitatie om er lid te worden van de muziekkapel. Del Mels *Madrigali* zijn in ieder geval een uitzondering in de productie van Phalesius, omdat de elf werken, waaronder twee "madrigaletti alla Napolitana", later in Venetië opnieuw zullen verschijnen: acht in zijn *Secondo libro de' madrigali a sei*, uitgegeven door G. Vincenti in 1593, en de overige in zijn *Terzo libro*, een publicatie van Ang. Gardano uit 1595.[63] Of dit met het akkoord van Phalesius gebeurt, weten we niet. Het zal hem in ieder geval niet beletten om in 1608 de bundel opnieuw uit te geven, maar er is geen exemplaar van overgeleverd.[64]

Eind december 1588 ondertekent Turnhout de opdracht van zijn *Primo libro de madrigali a sei*,[65] die enkele maanden later van de pers komt.[66] Zijn ambt van "maestro di cappella" ("kapelmeester") aan het hof te Brussel verklaart de gebruikelijke stereotiepe frases aan het adres van de landvoogd. Typografisch valt de uitgave op door de aanwezigheid van Farnese's wapenschild op de titelpagina en ook door het formaat dat voor één keer niet oblong is. Ook nu blijft het aantal folio's beperkt tot twaalf, en onder de twintig composities, die de componist "il primo frutto di queste mie compositioni" ("de eerste vruchten van mijn composities") noemt, valt het eerste nummer op: *Sotto l'insegne* looft

62 RISM M/MM 2205.
63 RISM M/MM 2207 en 2211.
64 Vanhulst, "Le *Catalogus*", 147.
65 RISM T 1435.
66 De eerste vermelding in een *Journaal* van Plantin dateert van april 1589. B-Amp, Archief 66, fol. 44^{v}. Zie voetnoot 27.

de “famoso Alessandro” (“roemrijke Alessandro”) die Antwerpen, “l’altere città” (“de fiere stad”), heeft heroverd in 1585. De auteur van het gedicht is onbekend en het literair aspect van het Antwerpse repertoire blijft een te onderzoeken domein. Waar de Italiaanse dichters meestal reeds geïdentificeerd zijn,[67] blijven de auteurs van de enkel in Antwerpen gedrukte werken een vraagteken, zoals trouwens ook het geval is voor de chansons die in de zestiende eeuw alleen in de Nederlanden zijn verschenen: *Sotto l’insegne* is misschien het werk van een hoveling, maar de lokale componisten hebben in hun omgeving ongetwijfeld contacten met dichters. Of Phalesius hen hierbij heeft geholpen, blijft een open vraag, net zoals het interessant zou zijn een idee te hebben over de rol van zijn publicaties in de verspreiding van de in het Italiaans geschreven lokale poëzie.

De jaren 1588–89 zijn een mijlpaal in het aanbod van Phalesius. Hij brengt vier uitgaven op de markt, die telkens gewijd zijn aan één componist. De Castro en del Mel genieten reeds enige bekendheid, maar Mosto en Turnhout zijn debutanten, die weliswaar een functie hebben aan het hof in Luik of in Brussel. De uitgever geeft duidelijk blijk van grote voorzichtigheid, aangezien de “Einzeldrucke” van del Mel, Mosto en Turnhout een ongewoon klein aantal bladzijden per stemboek hebben – een derde in vergelijking met de anthologieën. Al hebben de Castro’s *Madrigali* een katern meer dan de andere uitgaven, ze vragen geen grotere investering, vermits er maar drie stemboeken moeten worden gedrukt. Uit de archieven van Plantin blijkt dat hij op 26 augustus 1588 – zes dagen na de datum van de opdracht! – zestig exemplaren van de Castro’s *Madrigali* verzendt naar Arnold Mylius, boekhandelaar in Keulen die in Antwerpen zijn beroep had geleerd, met de boekenbeurs in Frankfurt am Main als uiteindelijke bestemming.[68] Dit uitzonderlijk hoog aantal exemplaren, tenminste binnen het kader van de handelsrelaties tussen Phalesius – of Johannes Bellerus, zijn partner – en Plantin, bewijst het internationaal succes van de Italiaanse muziek, zij het in een vereenvoudigde versie.

67 Zie Nuovo Vogel en vooral RePIM.
68 B-Amp, Archief 65, fol. 114^{r}. Zie voetnoot 27.

De herdrukken

In 1591 gooit Phalesius het alweer over een andere boeg. Hij gaat Italiaanse drukken opnieuw uitgeven en begint met *Il lauro verde*, die in 1583 bij Vittorio Baldini in Ferrara van de pers was gekomen en waaraan Waelrant en Philips reeds een madrigaal van, respectievelijk, Locatello en Mosacaglia hadden ontleend. Waarom Phalesius voor deze uitgave kiest, is onbekend. Hij was misschien aangetrokken door een anthologie rond één literair thema, de *lauro* (laurier), zoals het inleidend gedicht suggereert. Wat er ook van zij, hij neemt de volledige inhoud over, maar laat de typografische versieringen weg en drukt de teksten niet in elk stemboek naast de muziek, zoals Baldini. Hij last wel achteraan in de Quinta en in de Sexta pars al de gedichten in onder de titel "I renovati", die ook uit de uitgave van Ferrara komt. Phalesius voegt er bovendien nog twee achtstemmige werken aan toe, zoals aangeduid op de titelpagina met zelfs, als blikvanger, de naam van hun auteurs – een innovatie in de Antwerpse anthologieën.[69] Die composities hebben geen enkel verband met het literair thema: *All'apparir* van Striggio komt uit *Musica de diversi auttori*, een realisatie van het duo Amadino en Vincenti uit 1584,[70] en *Lieto godea sedendo* van Giovanni Gabrieli verschijnt in 1587 bij Angelo Gardano in de *Concerti* naast werken van zijn oom Andrea.[71] Buiten Gabrieli, verrijkt Phalesius met *Il lauro verde* zijn repertoire nog met zeventien namen: Giovanni Cavaccio, Giacopo Corfini, Ippolito Fiorini, Paolo Isnardi, Luzzasco Luzzaschi, Leonardo Meldert, Francesco Milleville, Leandro Mira, Filippo Nicoletti, Antonio Orlandino, Nicolas Perouet, Costanzo Porta, Andrea Rota, Francesco Rovigo, Francesco Soriano, Ascano Trombetti en Paolo Virchi. Dat aantal betekent een aangroei met bijna een vierde voor de tot dan toe in Antwerpen uitgegeven componisten ontleend aan Italiaanse bronnen. Voor Bellasio, Giovannelli, Le Roy, Pratoneri en Stabile betekent *Il lauro verde* de publicatie van een tweede compositie bij Phalesius. In het geval van Bertano en Vecchi is het respectievelijk hun derde en vierde, terwijl de Macque, Marenzio, de Monte, Nanino en de Wert reeds bekende namen zijn dankzij de vorige anthologieën.

In vergelijking met al zijn vorige uitgaven, en vooral met de "Einzeldrucke", produceert Phalesius in 1593 een monumentaal werk, want

69 RISM 1591[8].
70 RISM 1584[4]; zie ook 1590[11].
71 RISM G 58 en 85, 1587[16].

de vijf stemboeken van Marenzio's *Madrigali a cinque voci ridotto in un corpo* bestaan elk uit zesenvijftig folio's. De belangrijke plaats die de "musico eccellentissimo" ("uitmuntende musicus") reeds in het aanbod innam, wordt hierdoor op een uitzonderlijke manier versterkt. Op 8 augustus 1593 schrijft Phalesius in de opdracht aan Gérard de Hornes, baron van Baucignies en sinds 1591 gouverneur van Mechelen, dat deze jonge dertiger de muziek sterk apprecieert en in het bijzonder "l'eccellenti compositioni musicali di Luca Marenzio", en dat hij daarom heeft beslist "da fare uscire dalla mia stamparia in un corpo li suoi madrigali a cinque voce" ("zijn madrigalen voor vijf stemmen in één boek in mijn drukkerij uit te geven"). Onder de titel *Madrigali a cinque voci ridotti in un corpo* verzamelt Phalesius dus de zevenenzeventig vijfstemmige madrigalen die voor het eerst tussen 1580 en 1585 in Venetië verschenen waren en waarvan we er al acht kennen uit zijn verzameldrukken.[72] Hij voegt er nog *In quel ben nato* aan toe, dat hij ontleent aan *Dolci affetti*, een bundel uit 1582 die we reeds vermeld hebben in verband met Pevernage en Waelrant. De achtstemmige madrigalen in het *Primo* en *Secondo libro* verdwijnen daarentegen. Phalesius gaat doelbewust de inhoud van de originele uitgaven vermengen: maximum drie nummers uit dezelfde *Libro* volgen op elkaar in de Antwerpse versie en dat gebeurt slechts twee keer. Het komt wel vaker voor dat hij zijn bron respecteert voor twee opeenvolgende madrigalen.

IV.3 BESLUIT

Het lijdt geen twijfel dat Petrus II Phalesius op het ogenblik dat hij zich in Antwerpen vestigt, beslist om zijn vocaal profaan repertoire volledig op het madrigaal en aanverwante genres te richten. Hij begint met anthologieën uit te geven, waarvoor hij zich laat helpen door Pevernage, Waelrant en Philips, maar de plaats die wordt ingenomen door lokale componisten is beperkt in vergelijking met de ontleningen aan meestal Venetiaanse bronnen. Daarenboven gaat de voorkeur naar componisten die afkomstig zijn uit Italië. In een tweede fase probeert Phalesius de inhoud van de anthologieën indirect te verspreiden via bewerkingen: Adriaenssen schrijft er voor luit en de Castro reduceert de polyfonie tot drie partijen. Daarna verschijnen in Antwerpen de eerste "Einzeldrucke",

72 Zie *Musica divina*, nr. 8; *Harmonia celeste*, nrs. 12 en 14; *Symphonia angelica*, nrs. 13–15; *Melodia olympica*, nrs. 6 en 8.

bescheiden in omvang maar origineel qua inhoud, van del Mel, Mosto en Turnhout, die in dienst zijn van – of alleszins een band hebben met – de prins-bisschop van Luik of de landvoogd van de Nederlanden. In 1591 komt er opnieuw een kentering: Phalesius begint gewoon Italiaanse uitgaven te herdrukken, al voegt hij er nog één of twee werken aan toe en al is zijn versie van *Il lauro verde* typografisch minder verzorgd dan die van Baldini. We weten dat deze anthologie en Marenzio's *Madrigali* bij Plantin respectievelijk 15 stuivers en 1,10 gulden kostten[73] en ook dat beide uitgaven vermeld worden in de catalogi van de boekenbeurzen in Duitsland.[74] Het zou uiteraard interessant zijn uit te maken aan welke prijs ze daar verkocht werden, of de Italiaanse modellen er ook voorhanden waren en of ze duurder of goedkoper waren.

Wat er ook van zij, Phalesius is er in 1591 van overtuigd dat de Italiaanse vocale muziek in zijn profaan repertoire voortaan zal overheersen. Hij zal het ongetwijfeld verrijken in functie van het succes van zijn aanbod en reeds in 1594 brengt hij Marenzio's *Madrigali a sei voci in un corpo ridotti* op de markt.[75] Is het om de soms aarzelende typografie in zijn beginperiode te doen vergeten dat de titelpagina preciseert "con ogni diligentia corretti" ("met de meeste zorg verbeterd")? Alhoewel Phalesius in de opdracht Marenzio uitroept tot "musico de primi di nostro tempo" ("musicus onder de eersten van onze tijd"), duurt het iets meer dan vijftien jaar alvorens hij de beide verzamelingen heruitgeeft.[76] Tegelijkertijd voegt hij er een nieuwigheid aan toe: Marenzio's vier laatste vijfstemmige madrigaalboeken met de ondertitel "il suo testamento" ("zijn testament").[77] Onafhankelijk van het feit of een uitgave al dan niet onmiddellijk goed onthaald wordt, blijft Phalesius trouw aan het objectief dat hij sinds zijn beginjaren voor ogen heeft: de verspreiding van Italiaanse profane muziek. Alhoewel ze zich meer en meer zullen toeleggen op het madrigaal en aanverwante genres, dragen de lokale componisten weinig bij tot zijn repertoire, dat gericht is op Italiaanse componisten. Marenzio is de eerste die hij resoluut op het voorplan plaatst; Gastoldi, Pallavicino en Monteverdi zullen volgen.

73 B-Amp, Archief 69, fol. 52^{v} voor *Il lauro verde* en 70, fol. 143^{r-v} voor Marenzio (waaronder een verzending naar Krakau).
74 Göhler, *Verzeichnis*, part 1, nrs. 903 en 620.
75 RISM M/MM 522 en 1594^{14}.
76 RISM M 573; M 524 en 1610^{16}.
77 RISM M 574.